

בדיחות הדעת של חכמים

מים ראשונים: נושא שלא-מעטים נדרשו לו וניסו 'לפצח', הוא ההומור בספרות חז"ל: האם יש הומור בחז"ל? ואם כן, מה טיבו ומקורותיו? אנו נדרשים לנושא קצת שונה, שנראה שיש יותר סיכוי למצוא לו מקורות והוא בדיחות הדעת, היינו, רגעים ואירועים בהם הניחו חכמים לרגע את הנושאים והסוגיות שברומו של עולם ההלכה והאגדה בהם הם מתעסקים בכובד ראש, והרשו למשב רוח קליל יותר לחדור אל תוך בית המדרש. וגם בדיחות דעת בחיי המעשה, במפגשים חברתיים, מחוץ לכתלי בית המדרש.

מסכת שבת דף ל עמוד ב

1... ללמדך שאין שכינה שורה, לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה, שנאמר: "ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה' " (מלכים ב ג טו).² אמר רב יהודה: וכן לדבר הלכה.³ אמר רבא: וכן לחלום טוב. איני?⁴ והאמר רב גידל אמר רב: כל תלמיד חכם שיושב לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מר - תכוינה, שנאמר: "שִׁפְתוֹתָיו שׁוֹשְׁנִים לְטָפוֹת מוֹר עֵבֶר" (שיר השירים ה יג) - אל תקרי: מור עובר, אלא: מר עובר;⁵ אל תקרי שׁוֹשְׁנִים אלא שְׁשׁוֹנִים! לא קשיא, הא - בְּרַבָּהּ והא - בתלמיד.⁶ ואיבעית אימא: הא והא ברבה, ולא קשיא, הא - מקמי דְּלַפְתָּח, הא - לבתר דְּלַפְתָּח. כי הא דרבה, מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא, ובדחי רבנן.⁷ לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעטא.⁸

פסיקתא דרב כהנא פיסקא יב - בחדש השלישי

"אנכי ה' אלהיך" - א"ר חנינא בר פפא: נראה להם הקב"ה:⁹ פנים זעופות, פנים בינוניות, פנים מסבירות, פנים שוחקות. פנים זועמות למקרא, כשאדם מלמד את בנו תורה צריך ללמדו באימה. פנים בינונית למשנה. פנים מסבירות לתלמוד. פנים שוחקות לאגדה. אמר להם הקב"ה: אף על פי שאתם רואין כל הדמויות הללו, אלא: "אנכי ה' אלהיך".¹⁰

¹ תחילת הסוגיה שם היא בדיון על ספר קהלת שבקשו חכמים לגנוז אותו משום ש"דבריו סותרים זה את זה". (ראה דברינו [בקשו חכמים לגנוז את ספר קהלת](#)). סוג מסוים של סתירות הוא היחס לשמחה. פעם אומר ספר קהלת: "טוב כעס משחוק" ומנגד הוא אומר: "לשחוק אמרתי מהולל". פעם הוא אומר: "ושבחתני אני את השמחה", ומנגד: "ולשמחה מה זה עושה". הגמרא מציעה הסברים, כגון האבחנה בין שחוק על הצדיקים ושחוק על הרשעים בעולם הזה; וכמו כן האבחנה בין שמחה של מצוה ושמחה שאינה של מצוה. משם ההמשך לקטע שהבאנו.

² "ועשה הנחל הזה גבים גבים". דברי אלישע כשהציל את מחנה ישראל ויהודה מצמא במלחמתם באדום. ראה רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ז הלכה ד: "כל הנביאים אין מתנבאין בכל עת שירצו אלא מכוונים דעתם ויושבים שמחים וטובי לב ומתבודדים, שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות אלא מתוך שמחה. לפיכך בני הנביאים לפניהם נבל ותוף וחליל וכינור והם מבקשים הנבואה".

³ רש"י שם: "לדבר הלכה - צריך לפתוח במילי דבדיחותא ברישא". רש"י מקדים קצת את מהלך הסוגיה שנראה בהמשך.

⁴ האמנם כך? לשון שאלה.

⁵ בפסוק דווקא כתוב מור בכתוב מלא עם וא"ו ועובר בכתוב חסר בלי וא"ו. אבל לדרשן אין בעיה לקחת את הוא"ו מתוך מור ולהעביר אותה למילה עובר. העיקר שהמור יהפוך למר. יש ללמוד תורה במרידות, ביראה ובצער אם נדרש.

⁶ הרב צריך לנהוג בשמחה ובפנים שוחקות כלפי התלמידים ואילו התלמידים צריכים לנהוג ביראת כבוד ובאימה.

⁷ מה שנכון להשראת השכינה על נביא, נכון לחכם בבית המדרש. ראה רש"י שם: "ובדחי רבנן - נפתח לבם מחמת השמחה", שנהנו מהפתיחה בבדיחותא. ראה הנוסח בילקוט שמעוני מלכים ב רמז רכו: "כי הא דרבא מקמי דפתח בשמעטא, אמר להו לרבנן מילתא דבדיחותא **כי היכי דליפתח ליביהו**, לבסוף יתיב באימתא ופתח בשמעטא". האם כך גם נהג רש"י בבית מדרשו לפתוח במיחלתא דבדיחותא? האם חכם כלשהו היה פותח את שיעוריו בנגינה, כאלישע בנבואה?

⁸ ראה מקבילה בפסחים קיז ע"א ופירוש בית הבחירה (מאירי) שם: "מדרכי החכמים בתחילת משנתם לפתוח את ההלכות בדברי שמחה ומילי דבדיחותא ואחר כך להטיל אימה עד שלא יפסיקו משנתם בדברים בטלים. והוא שאמרו: רבא כי הוה פתח בשמעטא אמר מלי דבדיחותא ובדיחי רבנן והדר פתח באימתא. ודרך הערה אמרו אין שכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך שחוק וקלות ראש ודברים בטלים אלא מתוך דבר שמחה". הסוגיה שם דנה בשירת הפסח (ראה דברינו [שירת הפסח](#) בחג הפסח) ובמזמורים שכתב דוד: "לדוד מזמור - מלמד ששרתה עליו שכינה ואחר כך אמר שירה. מזמור לדוד - מלמד שאמר שירה ואחר כך שרתה עליו שכינה". וההמשך הוא בדיוק כמו בגמרא שבת והסיום: "כי הא דרבה מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא, ובדחו רבנן. ולבסוף יתיב באימתא, ופתח בשמעטא". האם בהשוואה עם שני המצבים של דוד יש מצב שהשירה ובדיחות הדעת תבוא גם במהלך הלימוד? הרי נאמר: "פיקודי ה' ישרים משמחי לב" ועל בסיס זה פסקו לא ללמוד בתשעה באב ובאבלות!

⁹ בשעת מתן תורה.

¹⁰ על בסיס דרשה זו, שעניינה האחדות בתוך ריבוי הפנים של מעמד הר סיני, בדומה לריבוי הקולות שם כמתואר בשיר השירים רבה, נראה שאפשר להציע עוד אפשרות לסתירה שהגמרא במסכת שבת מעלה ולפסוק בשיר השירים: "שפתותיו שושנים נוטפות שם עובר". היינו, שמדובר בסוגי לימוד שונים: מקרא, משנה, תלמוד ואגדה, בסוג מסוים: מר ובסוג אחר: מור. בלימוד אגדה שכולה

בראשית רבה נח ג, פרשת חיי שרה

רבי עקיבא היה יושב ודורש והצבור מתנמנם. ביקש לעוררם, אמר: מה ראתה אסתר שתמלוך על שבע ועשרים ומאה מדינה? אלא, תבוא אסתר שהיתה בת בתה של שרה שחייתה מאה ועשרים ושבע שנים ותמלוך על מאה ועשרים ושבע מדינות.¹¹

מסכת ברכות דף ל עמוד ב

משנה: אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש. חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין, כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים. אפילו המלך שואל בשלמו לא ישיבנו, ואפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק.¹²

גמרא: מנא הני מילי? אמר רבי אלעזר; דאמר קרא: "והיא מרת נפש ותתפלל על ה' " (חנה, שמואל א א יא) ... אמר רבי יוסי ברבי חנינא מהכא: "ואני ברב חסדך אבוא ביתך אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך" (תהלים ה ח) ... אמר רבי יהושע בן לוי מהכא: "השתחוה לה' בהדרת קדש" (תהלים כט ב) - אל תקרי בהדרת אלא בחרדת ... אלא אמר רב נחמן בר יצחק מהכא: "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה" (תהלים ב יא). מאי וגילו ברעדה?

אמר רב אדא בר מתנא אמר רבה: במקום גילה שם תהא רעדה.¹³

אביי היה יושב לפני רבה, ראהו שהיה מבודח ביותר, אמר: "וגילו ברעדה" כתיב! אמר לו: אני מניח תפילין. רבי ירמיה היה יושב לפני רבי זירא, ראהו שהיה מבודח ביותר, אמר לו: "בכל עצב יהיה מותר" (משלי יד כג) כתיב! - אמר לו: אני מניח תפילין.¹⁴

מר בנו של רבינא עשה הלולה (חתונה) לבנו. ראה את החכמים שהיו מבודחים ביותר. הביא כוס יקרה שהיא שווה ארבע מאה זוזי, ושבר לפניהם והתעצבו. רב אשי עשה הלולה לבנו. ראה את החכמים שהיו מבודחים ביותר. הביא כוס של זכוכית לבנה ושבר לפניהם והתעצבו. אמרו לו חכמים לרב המנוא הקטן בהלולה של מר בנו של רבינא: ישיר לנו מר! - אמר להו: ווי לנו שנמות, ווי לנו שנמות!¹⁵ אמרו לו: אנחנו מה נענה אחרים? - אמר להם: היכן התורה והיכן המצוה שיגנו עלינו?¹⁶

פנים שוחקות, אולי אין צורך לפתוח בבדיחותא, ואדרבא, צריך לשלב גם אימה וקצת מרירות בלימודה. והגמרא במסכת שבת הממליצה לפתוח בבדיחות הדעת, מדברת על לימוד מקרא ומשנה (ותלמוד). עוד על "פנים שוחקות", ראה פירוש רש"י על הפסוק בברכת כהנים, במדבר ו כה: "ואר ה' פניו אליך - יראה לך פנים שוחקות, פנים צהובות". ובפירושו רלפסוק בתהלים סז ב: "ואר פניו אתנו סלה - להראות פנים שוחקות לתת טל ומטר". נחזור לנושא בבדיחות הדעת שזנה אותו גם עם "פנים שוחקות".

¹¹ וכן הוא בדומה בשיר השירים רבה פרשה א: "רבי היה דורש ונתמנם הציבור. ביקש לעוררן, אמר: "ילדה אישה אחת במצרים שישים ריבוא בכרס אחת". ראה מי שם קופץ ומגיב. הרי לנו בבדיחות דעת במהלך הדרשה ולא רק בתחילתה, אם רואה המורה/הדרשן/המלמד שהציבור מתחיל להירדם, הן בדרשה לציבור הרחב והן בלימוד חכמים רציני בבית המדרש. ומדוע לא? מה יעשה כל מורה או מלמד, החל מהחידוד וכלה באוניברסיטה, אם הוא מרגיש שהתלמידים מתחילים לנקר? יצעק עליהם או יעוררם עם קצת הומור? כך ע"פ מבינים רבים וטובים את הדרשה הזו בבראשית רבה, שיש לה עצמה גלגול 'הומוריסטי' מעניין. ראה ציטוטה באסתר רבה א ח בדומה למקור בבראשית רבה, אך במדרשים מאוחרים, שלבטח העתיקו מבראשית רבה (או מאסתר רבה), נעלמו ר' עקיבא והציבור המתנמנם, ואיתם הרוח הקלילה של המדרש, וקבלנו עוד דרשה רגילה. ראה ספרי דאגדתא על אסתר - מדרש פנים אחרים (בובר) נוסח ב פרשה א: "אמר ר' יהודה בן פזי משום אביו משום ר' שמואל בר נחמן: מה ראה לשלוט על שבע ועשרים ומאה מדינה? אלא אמר הקב"ה: הוא יטול את אסתר שהיא מבנות בנותיה של שרה שחייתה שבע ועשרים ומאה שנה, ותמלוך על שבע ועשרים ומאה מדינה". הגדיל מכולם מדרש אגדה (בובר) בראשית פרק כג שהעביר את הדרשה לפרשת חיי שרה: "ויהיו חיי שרה וגו'. לכך נמנו שנותיה של שרה, להגיד כי בזכות שרה שחייתה מאה ועשרים ושבע שנה תמלוך אסתר על ק"ז מדינות".

¹² כובד ראש הוא ללא ספק ההפך מבדיחות הדעת, אלא שכאן אנחנו דנים בתפילה ולא בלימוד תורה.

¹³ הרי לנו רעדה כנגד הכובד ראש הנדרש בתפילה שאולי שונה מבדיחות הדעת המותר בלימוד תורה. אבל מה פירוש "במקום גילה"? איזו גילה יש כאן? ראה מדרש תהלים (שוחר טוב בובר) מזמור ק: "עבדו את ה' בשמחה. וכתוב אחד אומר עבדו את ה' ביראה (תהלים ב יא), אם בשמחה היאך ביראה, ואם ביראה היאך בשמחה? אמר ר' אייבו: כשתהא עומד בעולם, תהא שמח בתפילה ותתיירא מלפני הקב"ה. דבר אחר: בשמחה - יכול שלא ביראה? תלמוד לומר: ביראה". ובילקוט שמעוני תהלים רמז תרכג, השמחה היא עצם הזכות לעמוד ולהתפלל לפני הקב"ה: "בשעה שאדם עומד בתפילה היא שמח שעובד לאלוה שאין כמותו בעולם". ראה גם פירוש אברבנאל מלכים ב פרק יז פסוק לב: "עבדו את השם ביראה וגילו ברעדה, לפי שהיראה הזאת תביא עמה הידיעה והשמחה". היראה תביא לשמחה והרעדה לגילה! כובד ראש בתפילה הוא כנגד קלות ראש, אבל לא כנגד שמחה וגילה.

¹⁴ הקושיה מהפסוק במשלי: "בכל עצב יהיה מותר" היא קצת התחכמות לשונית שכן שם ברור שהכוונה במילה "עצב" היא לעשייה - עיצוב בניגוד לדיבור, כפי שהפסוק משלים שם: "בְּכָל עֵצָב יִהְיֶה מוֹתֵר וְדָבַר שִׁפְתָּיִם אֵין לְמַחְסוֹר". ראה פרשנים על הפסוק: מצודות, אלשיך, רלב"ג. אבל חז"ל דרשו במקומות רבים שעצב כאן הוא צער, לשון עצבות. כך או כך, כוחם של התפילין, בפרט בימים בהם הלכו עם התפילין כל היום, כנראה גם בשעת לימוד תורה, הוא שהם מגינות מפני בדיחות יתירה. האם נוכל להבין מכאן גם ההפך, שמי שיש עליו תפילין בפרט כל היום, מותר לו להיות גם בדוח דעת לעתים?

¹⁵ שחינו הם בני חלוף ויום אחד נמות.

¹⁶ כאן כבר לא לימוד תורה ולא תפילה, אלא הלולה. הלולה של מצווה (חתונה) בה מן הסתם אמרו חכמים דברי תורה ושיחה בענייני עולם חשובים ("אמר רבי זעירא אפילו שיחתן של בני ארץ ישראל תורה היא", ויקרא רבה לד ז, "שיחו - אלו בעלי תלמוד, שכל שיחתן דברי תורה", עירובין נד ע"ב), אבל עדיין הלולה בה ראה בעל השמחה מקום לעצור את בדיחות הדעת ולשבור כוס

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה, שנאמר: "אז ימלא שחוק פינו ולשונונו רנה", אימתי - בזמן ש"יאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה". אמרו עליו על ריש לקיש, שמימי לא מלא שחוק פיו בעולם הזה מכי שמעה מרבי יוחנן רביה.¹⁷

ספר הלכות גדולות סימן יח - הלכות תשעה באב ותעניות

ולא מיבעיא תשעה באב גופיה דאסיר, אלא מריש ירחא דאב נמי, מיתבעי לשנויי בבדיחותא, דתנן (תענית כו ב) משנכנס אב ממעטין בשמחה.¹⁸

חזקוני דברים פרק א פסוק ו

ה' דבר אלינו בחורב - פתח להו הכא כדי לקרובי דעתייהו במילי דבדיחותא.¹⁹

מסכת בבא קמא דף יז עמוד ב²⁰

משנה: כיצד הרגל מועדת? לשבר בדרך הילוכה. הבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר ... כיצד השן מועדת? לאכול את הראוי לה. הבהמה מועדת לאכול פירות וירקות וכו'.

גמרא: א"ל רבינא לרבא: היינו רגל היינו בהמה! א"ל: תנא אבות וקתני תולדות. אלא מעתה, סיפא דקתני: השן מועדת, הבהמה מועדת, מאי אבות ומאי תולדות איכא? הוה קמהדר ליה בבדיחותא, וא"ל: אנא שנאי חדא ואת שני חדא.²¹

יקרה. ספק מעין "כפרה" (ראה הביטוי: "לטובתי נשברה רגל פרתי", ויקרא רבה ה ד), ספק "זכר לחורבן". השווה עם אמתו של רבי ששברה כד מראש הגג והפסיקה את תפילת התלמידים שתלתה את רבי הגוסס בין שמים לארץ (כתובות קד ע"א).

¹⁷ רבו העוסקים באיסור זה למלא שחוק פיו בעולם הזה אם זו מידת חסידות (שהרי קודם לכן איך נהג ריש לקיש?), אם הדבר קשור בחורבן בית המקדש (ובזמן שבית המקדש היה קיים היה מותר), כפי שמשמע מפשט הסוגיה, או שהאיסור הוא בעולם הזה בכלל ורק בעולם הבא יותר לשחוק (מה שתלוי בפירוש הביטוי "העולם הזה" כאן) ועוד. הגדילו לעשות מי שחברו איסור שחוק זה למאמר הגמרא בסוטה מח ע"א: "אמר רב: אודנא דשמעא זמרא תעקר. אמר רבא: זמרא בביתא חורבא בסיפא", אלא שהיא הנותנת, שם מדובר על זמר בבתי משתאות כפי שהמשנה מציינת בסוף מסכת סוטה וכפי שעולה מההיתר של רב הונא בגמרא שם לספנים ולנוהגי הבקר לשיר שהוא כחלק מעבודתם. לא נוכל להאריך בנושא זה כאן שהוא עניין בפני עצמו ונראה שהדעות השונות שמתייחסות אליו משקפות תקופות שונות ומצבים שונים של עם ישראל וחכמיו באורך שנות הגלות. אם נחזור לפשט הגמרא נראה שברחנו מרחק רב מהגילה של התפילה ומבדיחות הדעת שמרחיבה דעתו של אדם בלימוד התורה. איסור שחוק בעולם הזה הוא עניין אחר. אך לא כולם מסכימים ויש שמקשרים איסור השחוק בעולם עם הגמרא בשבת בה פתחנו המייעצת לפתוח את הלימוד בבדיחותא ורואים בכך סתירה. הרוצה להרחיב עוד בנושא זה, יעיין בפירוש דף על הדף על הגמרא בשבת הנ"ל שמביא מחד גיסא את גישתו המאד מחמירה של פני יהושע ומנגד את גישתו הנוחה של בעל התניא. ועד כאן בעניין זה.

¹⁸ חזרנו לגמרא שבת, למקור שהוא קרוב יותר לתקופת התלמוד, רב שמעון קפ"א, מחבר הספר הלכות גדולות, מאה תשיעית, העיר בצרה בבבל. במסגרת ההלכה הכללית "משנכנס אב ממעטים בשמחה" (תענית פרק ד משנה ו), בא בעל הלכות גדולות ואומר שגם את הבדיחותא, ובכללה הבדיחותא של פתיחה בלימוד מן הסתם, יש למעט. לא להפסיק לגמרי, רק למעט. כמעט כאמרה החסידיית: "משנכנס אב, ממעטים - בשמחה" - גם את מה שממעטים, יהיה בשמחה. (הכל תלוי איפה שמים את הפסיק במשפט, כמו הפסיק ששמים החסידים במשנה ביומא: "האומר אחטא, ואשוב אחטא, ואשוב אין - מספיקים בידו לעשות תשובה"). המילה "לשנויי" כאן היא מן הסתם במשמעות של שינוי - "לשנויי", אבל אפשר אולי גם להבינה במשמעות של "לשנויי" מלשון משנה - לשנות במיעוט בדיחות הדעת. ראה אגב איך התגלגל קטע זה גם לסידור רש"י סימן תיא: "ולא מבעיא ט' באב גופיה דאסור, אלא מריש ירחא נמי לא מתבעי ליה לשנויי בבדיחותא, דתנן משנכנס אב ממעטין בשמחה". את המילה "לא" צריך כנראה למחוק.

¹⁹ מה כאן "מילתא דבדיחותא" בפתיחה של משה בתחילת ספר דברים? אפשר שהכוונה כאן במילי דפתיחותא, בדברים כלליים שבהם משה פותח את ספר דברים. בספר זה נפרד משה מהעם ויש בו מצוות הרבה, חלקן מחודשות שלא נזכרו בארבעה החומשים הקודמים, ויש בו תוכחות קשות ועוד, לפיכך בוחר משה לפתוח בסקירה היסטורית קצרה. ראה הפסוק בשלמותו והמשך הדברים שם: "ה' אלהינו דבר אלינו בחרב לאמר רב לכם שבת בחר הזה: פנו וסעו לכם ובאו הר האמרי ואל כל שכניו בערבה בחר ובערבה ובערבה ובערבה וכו'". ראה גם דברי רש"י המבוססים על מדרש ספרי דברים פיסקא ה, אשר יכולים להסביר את פירוש חזקוני, מה גם שחזקוני הולך פעמים רבים בעקבות רש"י, מסביר אותו ומרחיב. ואלה דברי מדרש ספרי שרש"י מביא בקצרה: "רב לכם שבת בהר הזה, אמר להם: שכר הוא לכם ישיבתכם בהר הזה. עשיתם לכם את המשכן עשיתם לכם את השולחן עשיתם לכם את המנורה. דבר אחר: הניה היא לכם ישיבתכם בהר הזה קבלתם עליכם את התורה מניתם עליכם שבעים זקנים מניתם עליכם שרי אלפים ושרי מאות ושרי חמשים ושרי עשרות. הא הניה גדולה היא לכם ישיבתכם בהר הזה". משה פותח את ספר דברים בדברי פיוס לעם. לאחר מכן יבואו גם הדברים באימה ובתוכחה.

²⁰ אנחנו עוברים לבדיחותא הדעת במהלך הלימוד והדין בבית המדרש. האם יש בדיחות דעת מעבר לפתיחה, גם במהלך הלימוד והדין בבית המדרש? להפסיק ממשנתו ולמר מה יפה אילן זה - לא ולא (אבות ג ז), ולמילתא דבדיחותא כן?

²¹ רבינא ורבא יושבים ולומדים את דיני אבות נזיקין בתחילת פרק שני של מסכת בבא קמא. רבינא שואל את רבא מה ההבדל בין "רגל" ובין "בהמה" והלה עונה לו: זו אב נזיקין וזו תולדה. ממשיך רבינא ומקשה מהמשנה הסמוכה הדנה באב נזיקין שן ושוב גם בבהמה. עונה לו רבא בבדיחותא: אני תרצתי משנה אחת, כעת אתה תתרץ את המשנה השנייה. יש כאן ללא ספק בדיחות דעת במובן של הכנסת רוח קצת יותר קלה ונעימה לשיח ההלכתי, אבל אולי גם בדיחות דעת במובן של הרחבה וצמצום. רבא מצמצם את דעתו - לא כל התשובות יבואו ממני, ומרחיב דרך לפני רבינא שישמיע גם את דעתו שלו. רבא לא סתם מתחמק ממתן תשובה. לימוד בחברותא ובהרחבותא פירושו שפעם זה שואל זה עונה ופעם ההפך. ואולי גם הבחין רבא שיש לרבינא בעצם תשובה משלו והוא מבקש להשמיע אותה.

מסכת עירובין דף מז עמוד ב

תני רבי חייא: חרם שבין תחומי שבת - צריך מחיצה של ברזל להפסיקו.²² מחייך עליה רבי יוסי ברבי חנינא. מאי טעמא קא מחייך? אילימא משום דתני לה כרבי יוחנן בן נורי לחומרא, ואיהו סבירא ליה כרבנן לקולא? ומשום דסבר לקולא, מאן דתני לחומרא מחייך עלה? אלא משום דתניא: נהרות המושכין ומעיינות הנובעין - הרי הן כרגלי כל אדם.²³

מסכת עירובין דף כט עמוד א

אמר רבא: הריני כבן עזאי בשוקי טבריה.²⁴

בבא מציעא דף נט עמוד ב

אשכחיה רבי נתן לאליהו, אמר ליה: מאי עביד קודשא בריך הוא בההיא שעתא? - אמר ליה: קא חייך ואמר נצחוני בני, נצחוני בני.²⁵

מסכת בבא בתרא דף ט עמוד ב

בעא מיניה רב אחדבוי בר אמי מרב ששת: מנין למצורע בימי ספורו שמטמא אדם? אמר לו: הואיל ומטמא בגדים מטמא אדם. א"ל: דילמא טומאה בחבורים שאני... אמר ליה: ואלא שרץ דמטמא אדם מנלך? לאו משום דמטמא בגדים!...²⁶ אהדר ליה בבדיחותא. חלש דעתיה דרב ששת, אישתיק רב אחדבוי בר אמי ואתיקר תלמודיה.²⁷ אתיא אימיה וקא בכיא קמיה, צווחה צווחה ולא אשגח בה. אמרה ליה: חזי להני חדיי דמצית מינייהו! בעא רחמי עליה ואיתסי.²⁸

²² חרם היא תעלת מים (ולהלכה גם כל מקווה מים אחר) שחלקו נמצא בתחום שבת של צד אחד וחלקו האחר בתחום שבת של הצד האחר. איך נוודא שכשואבים מים מצד אחד אין הם נמשכים ובאים מהצד השני ועוברים את התחום? ההצעה של רבי חייא היא לבנות מחיצה של ברזל באמצע התעלה בגבול המדויק שבין שני הצדדים.

²³ רבי יוסי ברבי חנינא לא מסתיר את חיוכו (גיחוכו?) לנוכח הצעתו של רבי חייא והגמרא נכנסת לדיון מדוע חייך. הדיון אגב הוא רציני ביותר. גם אם סבור רבי יוסי ברבי חנינא שהצעתו של רבי חייא היא חומרא יתירה, אין זו סיבה, אומרת הגמרא, לחייך עליה. התשובה היא שהחייך של רבי יוסי היה משום שהצעתו של רבי חייא איננה מציאותית, מים תמיד יזרמו מצד לצד ואי אפשר לעצור בעדם. טבעם של המים להימשך ע"י בני האדם להיכן שמושכים (שואבים) אותם ולפיכך: הרי הם כרגלי כל אדם". ראה שיש המשך לדיון הזה בגמרא, משמע האמוראים שדנו בעניין דנו בו בכובד ראש, אבל המסקנה הסופית שטבעם של מים ליזול ולעבור בקלות ממקום למקום, מסקנה זו לא השתנתה, ומספיק מחיצה סמלית של קנים אפילו אם איננה מגיעה עד תחתית התעלה. "קל הוא שהתירו חכמים במים", מסיימת שם הסוגיה. ועכ"פ, את החייך של רבי יוסי על חומרתו של רבי חייא לא מחקו עורכי התלמוד והשאירו לנו להרהר בדבר.

²⁴ מפרש רש"י: "הריני כבן עזאי בשוקי טבריה - יומא בדיחא הוה ליה לרבא, ואמר להו לתלמידיו: השתא צילי דעתאי, והריני מזומן להשיב בחריפות לכל מי שישאלני כבן עזאי, שהיה דורש בשוקי טבריה, ולא היה בימיו עוקר הרים כמותו". הרי לנו בדיחות הדעת במובן של הרחבת הדעת, אדם שמרגיש שיש לו יום טוב שרוחו ודעתו צלולים עליו, עד שהוא רואה עצמו כמו בן עזאי בשוק של טבריה ומעמיד את עצמו לכל שאלה שישאל אותו כל אדם בשוק. גם בן הפלוגתא של רבא, אב"י, לא נשאר חייב, ומצאנו בשלושה מקומות ב"ש"ס: "אמר אב"י: הריני כבן עזאי בשוקי טבריה" סוטה מה ע"א, קידושין כ ע"א, ערכין ל ע"ב. והרי לנו בדיחות הדעת שנמשכה מבית המדרש החוצה, נכון יותר שבזכות בדיחות הדעת יצא בית המדרש לשוק! ראה אגב העימות בין רבי ורבי חייא לגבי לימוד בשוק, מסכת מועד קטן דף טז א-ב.

²⁵ הדוגמא אולי החזקה ביותר של חיוך בבית המדרש היא במחלוקת תנורו של עכנאי, בה כפו החכמים את דעתם כנגד ר' אליעזר בן הורקנוס ולא נכנעו לכל המופתים וההוכחות הפלאיים שהביא מהטבע ומהשמיים שההלכה כמותו וקבעו: "לא בשמיים היא". פוגש ר' נתן את אליהו ושואל אותו: מה עשה הקב"ה שם בשמיים, בעת הדיון הלוהט ובעת שקבעו חכמים שההלכה לא נקבעת בשמיים? עונה לו אליהו: הקב"ה חייך ואמר: נצחוני בני, נצחוני בני. אלא שבאמת יש להבדיל בין בדיחות הדעת ובין חיוך. בבית המדרש למטה, במחלוקת הקשה בין החכמים, לא היו הרבה חיוכים וכנראה גם לא בדיחות הדעת. מחלוקת זו הסתיימה באופן קשה מאד: בנידוי של ר' אליעזר ובמותו של רבן גמליאל גיסו. ראה דברינו [תנורו של עכנאי](#) בפרשת בהר והקשר לאונאת דברים. אולי להטו שם הרוחות כי שכחו שם החכמים לפתוח את הדיון בבדיחות הדעת?

²⁶ רב אחדבוי שואל את רב ששת שאלה: מנין לנו שמצורע מטמא אדם בימי ספירת שבעת ימי הטהרה שלו? על כל תשובה של רב ששת הוא מקשה ומוסיף שאלות. נראה שרב אחדבוי בא עם תשובה ודעה משלו יותר מאשר עם שאלה והדיון לא נגמר.

²⁷ בשלב מסוים רב אחדבוי גם עונה בבדיחות הדעת לרב ששת ואפילו מלגלג על כך שאינו מצטט פסוק כהלכתו. ראה פירוש רש"י שם: "הוה קמהדר ליה - רב אחדבוי לרב ששת בבדיחותא לפי שהיה רב ששת נכשל בתשובותיו". חלשה דעתו של רב ששת מכל הדיאלוג הזה, הרגיש בכך רב אחדבוי והשתתק. ומהקפדה זו של רב ששת גם שכח רב אחדבוי את תלמודו.

²⁸ הרי לנו דוגמא שלילית כיצד בדיחותא בבית המדרש הביאה לחולשת הדעת (ההפך מהרחבת הדעת) ולהקפדה קשה של רב ששת על רב אחדבוי בר אמי עד שהלה שכח את תלמודו. המוצא למצב קשה זה היה רק בהתערבות מבחוק, כאשר אמו של רב אחדבוי, שהייתה גם המינקת של רב ששת כשהיה תינוק, התפרצה לבית המדרש, וכשגם צווחתיה (תחינותיה) לרב ששת לא הועילו, חשפה את שדיה ואמרה לו: ראה אלה שינקת מהם! רק אז ביקש רב ששת רחמים על רב אחדבוי והלה חזר לתלמודו. ומאז כינו את רב אחדבוי: "הצעיר המשבש אורחות אימו", על שגרם לה לעשות מה שעשתה. נראה שיש לנו כאן סיפור "גרסה דינקותא" מאד לא שגרת. צריך היה להזכיר לחכמים את ינקותם על מנת שידלו מבדיחות והקפדה שאינם במקומם ויחזרו לגרסה. לאמרת החכמים בשמחת בית השואבה, סוכה נג ע"א: "אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנותנו - חסידים ואנשי מעשה, או: אשרי זקנותנו שכפרה את ילדותנו - אלו בעלי תשובה, אפשר אולי להוסיף: אשרי ינקותנו שהצילה את תלמודנו וכפרה על הקפדתנו. והדברים אולי

מסכת שבת דף עז עמוד ב²⁹

רבי זירא מצא את רב יהודה שהיה עומד על פתח בית חמיו וראהו שהייתה דעתו בדוחה, ואם היה שואל ממנו כל חללי עולם היה עונה לו.³⁰ אמר לו: מה טעם עיזים הולכות בראש ואחריהן הכבשים? אמר ליה: כברייתו של עולם, שבתחילה חושך ואח"כ אור.³¹ מאי טעמא אלו מכוסות ואלו גלויות?³² – אלו שאנו מתכסים מהם – מכוסות, ואלו שאין אנו מתכסים מהם – גלויות.³³ מה טעם הגמל זנבו קצר? – משום שהוא אוכל קוצים. ומה טעם זנבו של השור ארוך? – משום שהוא חי באחו וצריך לגרש את הזבובים.³⁴

מסכת תענית דף כב עמוד א

...³⁵ אדהכי והכי באו שניים אחרים. אמר לו: אלה, גם כן בני עולם הבא הם. הלך אליהם ואמר להם: מה מעשיכם? – אמרו לו: אנשים בדחנים (שמחים) אנחנו ומשמחים את העצובים. גם כן, כאשר אנחנו רואים שניים שיש ביניהם קטטה (תיגרה) – אנו טורחים ועושים ביניהם שלום.³⁶

מסכת נדרים דף נ עמוד ב

יום שהיה רבי מחייך (צוחק) בו, באה פורענות לעולם. אמר לו (רבי) לבר קפרא: אל תבדח אותי ואתן לך ארבעים סאה חיטים.³⁷

מסכת בבא קמא דף קיז עמוד א

חוזרים גם לגמרא ברכות דף ל לעיל: "אמרו לו: אנחנו מה נענה אחרך? – אמר להם: היכן התורה והיכן המצוה שיגנו עלינו?". היכן באמת התורה שצריכה להגן על לומדיה? אולי שוב גם כאן לא קיימו החכמים את עצתו של רבה לפתוח בבדיחות הדעת והדין נעשה חמור ונוקשה.

²⁹ אנחנו יוצאים מבית המדרש ומחפשים את בדיחות הדעת במציאות החיים הכללית. את בן עזאי בשוק טבריה, כבר ראינו לעיל. ³⁰ אגב דיון בהלכות הוצאה בשבת, מספרת הגמרא על "חללי עלמא", היינו יצורים ותופעות טבע בעולם: "אמר רב יהודה אמר רב: כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה. ברא שבלול לכתית, ברא זבוב - לצרעה, יתוש - לנחש, ונחש - לחפפית, וסממית - לעקרב ... תנו רבנן: חמישה אימות הן, אימת חלש על גבור: אימת מפגיע על ארי, אימת יתוש על הפיל, אימת סממית על העקרב, אימת סנונית על הנשר, אימת כילבית על לוייתן. אמר רב יהודה אמר רב: מאי קרא - המַבְלִיג שד על עץ (עמוס ה ט). ועדיין, צריך להבין מה משמעות הביטוי "חללי עלמא" – חלל העולם (עולם ומלואו?). ראה מקבילה בגמרא סנהדרין צז ע"א דבריו של רבא שאמר שאין אמת בעולם, עד שאמרו לו על "ההוא מרבנן ורב טבות שמיה" שגם אם יתנו לו אל כל חללו של עולם, לא ישנה מדיבורו. וצריך עוד עיון בביטוי זה.

³¹ שהעזים שהן בד"כ שחורות, מסמלות את החושך, והכבשים שהן בד"כ לבנות מסמלות את האור. נראה שתשובת רב יהודה כאן היא מעין בדיחות דעת ולא נאמרה ברצינות גמורה. נושא החושך, האם נברא ואימתי, בדומה לתוהו ובוהו הוא נושא שנזכר בחז"ל, בעיקר בהקשר לזיכרון עם פילוסופים ומינים. ראה בראשית רבה א ט: "פילסופי אחד שאל את רבן גמליאל, אמר ליה: צייר גדול הוא אלהיכם, אלא שמצא סממנים טובים שסייעו אותו תוהו, ובוהו, וחושך, ורוח, ומים, ותהומות". ורבן גמליאל עונה לו מהפסוק בישיעיהו מה ז: "יוצר אור ובורא חושך". האם שכח רב יהודה פסוק זה בישיעיהו?

³² שלכבשים יש אליה שמכסה את אחוריה ולעיזים אין. ³³ שמצמר הכבשים אנחנו עושים כסות ולא מצמר העזים.

³⁴ וכך הוא ממשך בשאלות טבע רבות נוספות על קרני החגב הרכות, על עפעפי התרנגולים, על שמות של צמחים, חפצים שונים, מיני לבוש וכו', שכל אלה כבר שאלות מתחום השפה והפילולוגיה. עד שהוא מגיע לשאלה: למה קוראים לסוּדָר בשם זה? והתשובה: "סוד ה' ליראיו". באמת, קשה קצת להבין סוגיה זו אם בדיחות הדעת כאן היא 'הרחבת' הדעת – חקר העולם שמסביב והשפה שבה אנחנו מתארים אותו, או שבאמת זו בדיחות הדעת של מי שיצא קצת לפוש מבית המדרש ומשתעשע בחידודי לשון ו"מדע".

³⁵ ראה שם בתחילת הסוגיה שרבי ברוקא חזאה יוצא לשוק בלוויית אליהו והם מסתכלים על האנשים, ורבי ברוקא שואל את אליהו אם הוא רואה שם אנשים שהם בני העולם הבא. עד שהם נתקלים באיש משונה שהיה נעול נעליים שחורות והולך בלי ציצית ואליהו אומר לו שזה האיש הוא בן העולם הבא. ראה הסיפור שם. ואז מגיעים גם שני האנשים שלהלן.

³⁶ והרי כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא? שואלים הפרשנים, ומה מיוחד באנשים אלה? התשובה: שהם מזומנים מיד לעולם הבא, בלי שום פקפוק, שקילה או בחינה של מעשיהם הטובים כנגד הרעים. כמו שנאמר במקומות רבים: "הרי זה מזומן לעולם הבא". ואפשר שגם הם ממשיכים לבדח את בני העולם הבא, בפרט אלה שלומדים תורה כל היום, ומזכירים לפתוח במילתא דבדיחותא. מעניין במיוחד אם יפגשו שם את רבה, ר' עקיבא, ר' זירא, אביי, רבי יוחנן, ר' שמעון בר יוחאי ועוד חכמים שהזכנו לעיל.

³⁷ ראה שם על יחסי רבי ובר קפרא החל מההילולה שעשה רבי ולא הזמין את בר קפרא וכלה בדברים מוזרים שעשה בר קפרא לרבי שציערו אותו מאד. חז"ל נתנו מקום לבדיחות הדעת, אבל בה בעת סברו שמי שסובל מייסורים מכפר בכך לא רק על עצמו אלא גם על חטאי הציבור, בפרט אדם חשוב כמו רבי יהודה הנשיא. לפיכך, אין לבדח מי שסובל מייסורים, דבר שרק יכול להכביד עליו ולפגוע בציבור. ראה גם בעניין זה גם מדרש בראשית רבה צו ה, פרשת ויחי, על כאבי השיניים של רבי שבזכותם "לא מתה חיה ולא הפילה אשה עוברא בארץ ישראל". בדיחות הדעת מצויה או לא מצויה גם ביחסי גבר ואשה שלא תמיד דעתם לכך. ראה גמרא נדרים צא ע"ב: "ההיא איתתא דלא הוה בדיחא דעתה בהדי גברא".

רבי יוחנן אדם זקן היה והיו גביני עיניו סרוחים.³⁸ אמר להם: הגביהו לי את עיני ואראה (את האדם הגדול הזה). הרימו לו את גבינו במכחול של כסף, ראה אותנו ששפתיו פרודות.³⁹ סבר ר' יוחנן שהוא צוחק עליו. חלשה דעתו ומת רב כהנא.⁴⁰ למחר אמר להם רבי יוחנן לרבנן: ראיתם לבבלי איך הוא עושה? אמרו לו: דרכו כך.⁴¹

אסתר רבה פרשה ט סימן ב

מאיזה עצים היה אותו העץ?⁴² אמרו חכמים: בשעה שבא להכינו, קרא הקב"ה לכל עצי בראשית: מי יתן עצמו ויתלה רשע זה עליו? תאנה אמרה: אני אתן את עצמי... גפן אמרה: אני אתן את עצמי... רמון אמר: אני אתן את עצמי...⁴³ באותה שעה אמר הקוף לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, אני שאין לי על מה לתלות, אתן את עצמי ויתלה טמא זה. שאני נקרא שמי קוף והוא קוף מכאיב - ונאה שיתלה קוף על קוף.⁴⁴

מחלקי המים

מים אחרונים: שמעתי בשם תלמידים של הרב עמיטל זצ"ל שאמר פעם: מי אמר שאין הומור בחז"ל?! "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם" – אין לך הומור גדול מזה ...

³⁸ סבל ממחלת צניחת עפעפיים ויש אומרים שמכאן הביטוי "טול קורה מבין עיניך".

³⁹ שפתיו של רב כהנא שהיה לו מום בשפתיו ור' יוחנן חשב שהוא מגחך עליו.

⁴⁰ כתוצאה מהקפדתו של ר' יוחנן.

⁴¹ חזרנו לבית המדרש ולחיוכים – צחוקים של חכמים, או חשד לצחוק, שסופם לעתים חולשת הדעת ולא בדיחות או הרחבת הדעת. בדומה לרב ששת לעיל. כאן מדובר בעימות בין ר' יוחנן ראש בית המדרש בטבריה בדור האמוראים השני-שלישי ובין רב כהנא שעלה מבבל. ר' יוחנן טועה לחשוב שרב כהנא צוחק עליו ושוב "חלשה דעתו" והסתיים הדבר במוות. ראה דברינו [ר' יוחנן קפדן היה](#) במיוחדים שם הרחבנו באירוע זה ובהקשר הרחב של קפדנותו של ר' יוחנן. ראה לעומת זאת הסיפור בגמרא מועד קטן יז ע"א, עליו עמדנו בדברינו [שפתי כהן ישמרו דעת](#) בפרשת תצוה, על רב יהודה שלא נשא פנים לתלמיד חכם שסרח ונידה אותו. וכשראה אותו המנודה מחייך, אמר לו: "לא דיך שניידת את אותו האיש, אלא שאתה גם צוחק עלי?" ורב יהודה עונה לו: "לא עליך אני צוחק, אלא שכאשר אני הולך לעולם ההוא, שמח אני שאפילו לאדם גדול כמוך לא החנפתי". סוף דבר שמה שמתחיל בבדיחות דעת קלילה בפתחת בית המדרש, ונמשך בדרשות כגון זו של ר' עקיבא בתוך בית המדרש ושל רבא בשוק ושל הקב"ה בשמים, נגמר לעתים גם בחולשת הדעת, בנידוי ובמוות. מכאן אולי ההקפדה של הדורות המאוחרים שלא להכניס בדיחות הדעת לבית המדרש; ואולי אדרבא, יש להכניס רוח קלילה ובזהירות רבה כמובן – רוח נעימה שתמנע את הקפדנות וחולשת הדעת.

⁴² שעליו תלו את המן.

⁴³ וכך גם אגוז, אתרוג, הדס (!), זית, תפוח ועוד ועוד.

⁴⁴ ואיך לא נסיים בפורים? במדרש על הקוף עליו ייתלה קוצץ בין קוצץ! ראה דברינו [על איזה עץ תלו את המן?](#) בפורים. ואם בפורים עסקינן, הנה תוספת בדיחות דעת שתרם לנו גיסנו ה"ה משה מיה, הסיפור בירושלמי מגילה פרק א הלכה ד על ר' יהודה הנשיא ששלח לרבי הושעיה (שהיה עני) בפורים בתחילה מנת בשר עם לוג יין והלה אמר לו: "קיימת בנו: ומתנות לאביונים". חזר ושלח לו עוגה וחבית יין והלה השיב לו: "קיימת בנו: ומשלוח מנות איש לרעהו". ראה גלגול סיפור זה לתלמוד הבבלי מגילה ז ע"א, שלדעת משה מיה לא הבין את ההומור שבסיפור הירושלמי והתייחס אליו בכל הרצינות.